

УДК 631.1:338.43

Л. О. Удова,

к. е. н., Інститут економіки та прогнозування НАН України

ЕКОНОМІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ ТА ЇХ МІСЦЕ НА ПРОДОВОЛЬЧОМУ РИНКУ

Проаналізовано особливості трансформації організаційної структури сільського господарства, обґрунтовано напрями і важелі формування та функціонування національного продовольчого ринку, розроблено пропозиції по формуванню регіонального продовольчого ринку.

The features of transformation of organizational structure of agriculture are analysed, directions and levers of forming and functioning of national food market are reasonable, suggestions are worked out on forming of regional food market.

ВСТУП

Реформування аграрного сектора економіки на ринкових засадах сприяє урізноманітненню форм організації сільськогосподарського виробництва, відкриває не тільки нові можливості ефективного використання виробничого потенціалу, але й вимагає забезпечення повноцінного та збалансованого його відтворення. Розв'язанню зазначеної проблеми присвячено чимало праць українських дослідників, серед яких В. Амбросов, П. Макаренко, О. Могильний, О. Онищенко, М. Сахацький та ін. [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Вітчизняна економічна наука має значний теоретико-методологічний доробок щодо формування та ефективного функціонування продовольчого ринку. Зокрема, ці проблеми знайшли відображення в наукових працях відомих учених-економістів: В. Андрійчука, П. Гайдуцького, Ю. Коваленка, О. Крисального, М. Лобаса, І. Лукінова, Л. Мармуль, В. Месель-Веселяка, П. Саблука, В. Ситника, О. Шибаніної, О. Шпичака, В. Юрчишина [7; 8]. В роботах перелічених вчених узагальнено результати масштабних досліджень найбільш важливих аспектів функціонування продовольчого ринку.

Мета статті — аналіз особливостей трансформації організаційної структури сільського господарства, оцінка ролі аграрних підприємств при формуванні та функціонуванні національного продовольчого ринку.

РЕЗУЛЬТАТИ

Реформування аграрних підприємств було розпочато відразу після проголошення самостійності України і зумовило появу різних організаційних форм сільськогосподарського виробництва. До 1991 р. основними землекористувачами були колгоспи та радгоспи. Колгоспи змінили свою форму на колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), спілки селянських господарств тощо. З часом у процесі реорганізації КСП було створено господарські товариства, сільськогосподарські виробничі кооперативи та інші господарські формування. Станом на 1 грудня 2000 р. було реорганізовано 10833 колективних сільськогосподарських підприємства. На їхній базі створено 14741 виробниче формування, серед яких 6761 господарське товариство (47%), 3325 сільськогосподарських кооперативів (24%), 2901 приватно-орендне підприємство (8%) [9].

Головною ознакою подальшої трансформації організаційної структури сільського господарства у 2001—2008 рр. стало зменшення кількості сільськогосподарських виробничих кооперативів і збільшення кількості господарських товариств та приватних підприємств, а також зростання числа особистих селянських господарств, які приєднали виділені в натурі земельні паї членів своїх сімей. Як зазначає ряд дослідників, помітну роль у цьому відігравали адміністративні чинники.

Таблиця 1. Динаміка кількості суб'єктів господарювання в аграрному секторі, од.* (на початок року)

Види формувань	1999	2003	2007	2008**	2008 до 1999, %
Колективні сільськогосподарські підприємства	10485	1005	—	—	—
Господарські товариства	1796	9337	7428	7879	у 4,4 р.б.
Приватні (приватно-орендні) підприємства	274	4116	4229	4326	у 15,8 р.б.
Сільськогосподарські виробничі кооперативи	337	2111	1262	1101	у 3,3 р.б.
Фермерські господарства	35485	43042	43475	43894	у 1,2 р.б.

* За даними Державного комітету статистики України.

** на 1 липня 2008 р.

Вчені вважали сільськогосподарські виробничі кооперативи прямими "спадкоємцями по духу" КСП і колгоспів та спонукали їх керівників до зміни форми господарювання. Дещо збільшилась у 2003—2008 рр. і кількість фермерських господарств.

При проведенні реформування основним завданням було забезпечення рівноправності розвитку усіх новоорганізованих форм, створення необхідних умов для вільного вибору ними напрямів і видів діяльності, а також доступу до отримання державної фінансової та матеріально-технічної підтримки (табл. 1).

Новоутворені сільськогосподарські підприємства виступили надійним засобом вирішення продовольчої проблеми в країні. Адже саме забезпечення конкурентоспроможного виробництва аграрної продукції — один із головних напрямів державної політики.

Основними виробниками товарної аграрної продукції виступають господарства населення та сільськогосподарські підприємства. Частка даних

категорій господарств у виробництві валової продукції на 01.01.2009 р. становить 54 та 46% відповідно, табл. 2.

Слід зазначити, що якщо у 1990 р. аграрні підприємства виробляли 69,4% валової продукції сільського господарства (продукції рослинництва — 75,0%, а тваринництва — 64,8%) від загального її обсягу, а господарства населення відповідно — 30,6% (25,0% і 35,2), то у 2000 р. ситуація кардинально змінилася з точністю до навпаки — великі господарства виробили

лише 34,0% (відповідно 40,9% і 25,2%), а селянські господарства — 66,0% (відповідно 59,1% і 74,8%). Тобто протягом 10 років виробництво аграрної продукції поступово сконцентрувалось у дрібних сільгоспвиробників.

Після 2000 р. відбувається поступове нарощування продукції у великих підприємствах, хоча основними виробниками тваринницької продукції все ж залишаються господарства населення. Вони виробляють дві третини загального обсягів виробництва сільгосппродукції і три чверті тваринницької. Варто зазначити ще такий момент, що у всіх категоріях господарств обсяги виробництва продукції рослинництва у 2008 р. вже наблизилися до рівня 1990 р. (97,5%), а от по тваринництву цей показник вдвічі менший — 49,3%, зокрема у великих підприємствах рослинницької продукції отримано лише третину обсягу 1990 р., а тваринницької — дві третіх.

У 2008 р. серед сільськогосподарських підприємств основна частка у виробництві продукції належала недержавним аграрним підприємствам,

які виробили 44,6% загальної кількості валової продукції, у т.ч. рослинницької — 47,8% і тваринницької продукції — 39,4%. Державні аграрні підприємства виробили лише 1,4% валової продукції сільського господарства, з яких 1,7% займає продукція рослинництва і 0,9% — тваринництва. Частка господарств населення у структурі валового виробництва аграрної продукції становила 54%, у т.ч. продукція рослинництва — 50,5%, а тваринництва — 59,7% [11]. Слід зазначити, що саме у рослинницькій і тварин-

Таблиця 2. Виробництво валової продукції сільського господарства, млн грн.* (у порівнянних цінах 2005 р.)

Показники	1990	2000	2005	2007	2008	2008 до 1990, %
Усі категорії господарств						
Валова продукція, всього	145874,9	77889,4	92585,6	88768,5	103977,9	71,3
у т.ч.						
продукція рослинництва	66559,7	43573,0	53975,6	49718,0	64899,1	97,5
продукція тваринництва	79315,2	34316,4	38610,0	39050,5	39078,8	49,3
Сільськогосподарські підприємства						
Валова продукція, всього	101299,1	26478,0	33802,4	35439,8	47865,4	47,3
у т.ч.						
продукція рослинництва	49913,8	17820,4	21731,5	20657,6	32136,1	64,4
продукція тваринництва	51385,3	8657,6	12070,9	14782,2	15729,3	30,6
Господарства населення						
Валова продукція, всього	44575,8	51411,4	58783,2	53328,7	56112,5	125,9
у т.ч.						
продукція рослинництва	16645,9	25752,6	32244,1	29060,4	32763,0	196,8
продукція тваринництва	27929,9	25658,8	26539,1	24268,3	23349,5	83,6

*Джерело: Сільське господарство України за 2008 р.: стат. збірник. — К.: Держкомстат України, 2009. — С. 44.

ницькій галузях створюється товарна продукція, яка в подальшому виходить на ринок для реалізації, табл. 3.

Проаналізувавши виробництво сільськогосподарських культур за категоріями господарств слід зазначити, що аграрні підприємства займаються вирощуванням в основному зернових та зернобобових культур, цукрових буряків і соняшнику, а господарства населення вирощують зазвичай трудомісткі культури, які потребують значних затрат ручної праці — це, такі як картопля, овочі.

Що ж стосується продукції тваринництва, то протягом 1990—2008 рр. виробництво м'яса (у забійній вазі) зменшилось удвічі, зокрема сільськогосподарськими підприємствами — утричі, спостерігається зменшення поголів'я і виробництва молока, зокрема, агропідприємствами — у 8 разів [11]. Скорочення обсягів виробництва відбулося переважно через зменшення поголів'я корів внаслідок подорожчання кормів і паливно-мастильних матеріалів.

За даними Держкомстату України, станом на 1 травня 2009 року порівняно з аналогічною датою 2008 року в усіх категоріях господарств поголів'я корів зменшилося на 6,8% і становило 2883,4 тис. голів, в тому числі у сільськогосподарських підприємствах — на 6,4% (625,9 тис. гол.), у господарствах населення — на 6,9% (2257,5 тис. гол.) [13]. У подальшому необхідно реально забезпечити збільшення поголів'я й підвищити продуктивність молочного стада на основі поліпшення племінної роботи через широке охоплення всіх підприємств селекційно-племінною справою, а також створення повноцінної кормової бази.

Виробництвом молока, меду та вовни займаються господарства населення, де нарощування продукції відбувається протягом останнього десятиліття. Отриманий валовий збір зернових та зернобобових культур у даних господарствах використовуються переважно для відгодовування ВРХ, свиней, тобто на кормові цілі.

Ситуація вимагає подальшого удосконалення організаційної структури сільського господарства у напрямі зосередження виробництва аграрної продукції саме у великих підприємствах. У першу чергу, це стосується виробництва зерна, овочів, а також м'яса, молока, вовни, меду. Але не слід при цьому надавати перевагу якійсь конк-

Таблиця 3. Структура виробництва основних сільськогосподарських культур за категоріями господарств у 2008 р. * (у % до загального обсягу)

Показники	1990	2000	2005	2007	2008
Сільськогосподарські підприємства					
Зернові та зернобобові культури	97,2	81,6	75,7	78,0	79,0
Цукрові буряки (фабричні)	99,99	87,8	78,5	87,0	87,8
Соняшник	97,6	87,5	78,8	80,8	81,0
Картопля	28,6	1,4	1,2	2,0	2,2
Овочі	73,1	16,9	10,7	10,4	13,9
Плоди та ягоди	46,4	18,2	11,8	13,5	15,4
Господарства населення					
Зернові та зернобобові культури	2,8	18,4	24,3	22,0	21,0
Цукрові буряки (фабричні)	0,01	12,2	21,5	13,0	12,2
Соняшник	2,4	12,5	21,2	19,2	19,0
Картопля	71,4	98,6	98,8	98,0	97,8
Овочі	26,9	83,1	89,3	89,6	86,1
Плоди та ягоди	53,6	81,8	88,2	86,5	84,6

* Джерело: Сільське господарство України за 2008 р.: стат. збірник. — К.: Держкомстат України, 2009. — С. 75.

ретній організаційній формі господарювання, оскільки це перешкоджатиме функціонуванню інших суб'єктів господарювання.

Для забезпечення належного рівня ефективності функціонування сільськогосподарське підприємство повинно своєчасно попідкуватись про вигідний продаж виробленої продукції. Спочатку оцінимо складові балансу окремих видів продукції, а згодом — канали її реалізації.

Формування продовольчого аграрного ринку опосередковано представлено у динаміці балансів основних видів продовольчих ресурсів, оцінювання яких дає можливість об'єктивно розкрити стан продовольчого забезпечення ними населення. Зокрема, баланс зернових і зернобобових культур представимо у табл. 4 [10].

Дані табл. 4 засвідчують, що у 2008 р. було отримано рекордний рівень виробництва зерна в Україні, чому сприяли природно-кліматичні умови. Із загальної кількості виробленого зерна усіма організаційно-правовими формами господарювання (включаючи й господарства населення) майже 26% було експортовано, 31% — використано на кормові цілі, 13% — на споживчі цілі. Споживання хлібних продуктів у розрахунку на 1 особу з кожним роком зменшується, що є позитивним моментом, однак перевищує мінімальні норми споживання (затверджені постановою Кабінету Міністрів України у квітні 2000 р.) на 11 кг і раціональні норми (згідно термінології Міністерства охорони здоров'я України) на 14 кг.

Кожне сільськогосподарське підприємство повинно організувати продаж своєї продукції за найвигіднішими для нього реалізаційними цінами,

Таблиця 4. Баланс зернових та зернобобових культур (включаючи продукти переробки зерна в перерахунку на зерно)* тис. тонн

Показники	1995	2000	2005	2007	2008
Виробництво	33930	24459	38016	29295	53290
Зміна запасів на кінець року	-757	1329	-314	948	9952
Імпорт	200	1010	226	343	222
<i>Всього ресурсів</i>	<i>34887</i>	<i>24140</i>	<i>38556</i>	<i>28690</i>	<i>43560</i>
Експорт	814	1330	12650	4490	16668
Витрачено на посів	4600	3597	3294	3280	3489
Витрачено на корм	18527	11056	13817	12845	13580
Втрати	1220	309	375	507	1177
Переробка на нехарчові цілі	876	100	670	478	1625
Витрачено зерна для споживання	8850	7748	7750	7090	7021
Фонд споживання хлібних продуктів	6617	6141	5817	5392	5340
у розрахунку на 1 особу, кг	128,4	124,9	123,5	115,9	115,4

* Джерело: Дані Держкомстату України за відповідні роки.

які повинні не лише покрити понесені витрати, а й забезпечити отримання прибутку. При цьому важливим є вибір найбільш прийнятних і економічно-вигідних каналів збуту виробленої продукції. Дані про них по зернових культурах наведено у табл. 5 [12].

У 2008 р. аграрними підприємствами було продано за різними каналами реалізації у 1,8 рази більше зернових культур, ніж у 2007 р. У структурі реалізації зернових культур найбільшу частку займає пшениця — впродовж останніх років трохи більше 53%, на другому місці ячмінь — трохи більше 20%. Основну кількість виробленої продукції сільськогосподарські підприємства реалізують через інші канали. До них входять посередники, що скуповують переважну більшість отриманого зерна в період зернозбиральних робіт. Згадана тенденція прослідковується протягом ряду років і має властивість до зростання. Так, наприклад, у 2000 р. за згаданим каналом прода-

но 40,6%, у 2005 р. — 69,5% всього товарного зерна, у 2008 р. — 77,0%. У посередників найбільшим попитом користується ячмінь, якого у 2007 р. було закуплено ними 82,5%, у 2008 р. — 76,7%. Необхідно зазначити, що у 1990 р. основним каналом реалізації як зернових культур, так і інших видів рослинницької продукції були переробні підприємства, які закупили у сільськогосподарських підприємств 80,4% товарного зерна [12].

На ринку зерна прослідковуються негативні тенденції, які стосуються зниження можливостей зернової галузі, що

викликане різким скороченням державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників; зменшенням попиту на фуражне зерно внаслідок скорочення поголів'я худоби. Воно пов'язане із зниженням купівельної спроможності населення і зменшенням споживання м'яса, молока, яєць; мають місце труднощі зі збутом зерна, оскільки держава вже не виступає на ринку як оптовий покупець, а її нішу зайняли посередники.

Вагоме місце у формуванні продовольчого ринку займає виробництво м'яса. При цьому слід враховувати наступну обставину: протягом тривалого періоду часу в сільськогосподарських підприємствах відбувається зменшення поголів'я ВРХ (за період з 1990 по 2008 рр. у 12 разів), свиней (у 5 разів) і птиці (у 1,5 рази). Баланс м'яса та м'ясних продуктів наведено у табл. 6 [10].

Як свідчать дані табл. 6, виробництво м'яса зменшувалося за період з 1995 по 2005 рр. у 1,4 рази, а пізніше — почало поступово наростати. Це призвело до зниження його товарних обсягів, а також створило сприятливі умови для збільшення імпорту цього продукту з європейських країн — протягом 1995—2008 рр. у 29 разів. Споживання м'яса у розрахунку на 1 особу в останні роки збільшується, оскільки у населення розширилися можливості закупівлі імпортих м'ясних продуктів за помірними цінами. Водночас їх споживання у 2008 р. є нижчим за мінімальні норми — майже на 2 кг і від раціональних норм — на 30 кг.

Основними каналами реалізації худоби та птиці (у живій вазі), що вироблена у

Таблиця 5. Продаж сільськогосподарськими підприємствами зернових культур за каналами реалізації*

продукція	Зернові культури		у т.ч.					
			пшениця		жито		ячмінь	
структура каналів реалізації, %	2007	2008	2007	2008	2007	2008	2007	2008
Переробним підприємствам	5,1	4,4	4,6	4,0	14,2	12,6	6,9	4,5
Населенню в рахунок оплати праці	2,7	1,5	3,3	1,8	3,6	1,6	0,7	1,4
Пайовикам в рахунок орендної плати за землю та майнових паїв	10,9	9,2	14,3	11,9	2,9	2,4	5,6	8,9
На ринку, через власні магазини, ларьки, палатки	8,7	7,9	9,3	8,6	12,1	9,2	4,3	8,5
За іншими каналами	72,3	77,0	68,0	73,7	66,3	74,2	82,5	76,7

* Джерело: Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами за 2008 р.: стат. бюлетень. — К.: Держкомстат, 2009. — С. 4—5; Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами за 2007 р.: стат. бюлетень. — К.: Держкомстат, 2008. — С. 2—4.

сільськогосподарських підприємствах, є посередники (інші канали) та переробні підприємства. Якщо у 2005 р. посередникам було реалізовано 45% м'яса, у 2007 р. — 55%, то у 2008 р. вже майже 60% від загального обсягу продажу, табл. 7 [12].

Зокрема, протягом останніх двох років комерційним структурам було продано четверту частину від загального обсягу реалізації м'яса ВРХ, п'яту частину свинини і понад 80% м'яса птиці.

Позитивним слід вважати той момент, що сільськогосподарські підприємства із загальної кількості товарного м'яса не менше половини реалізують переробним підприємствам: у 2007 р. м'яса ВРХ було продано трохи більше половини, а у 2008 — майже дві третини. Обсяги продажу м'яса свиней, як і м'яса птиці, мають тенденцію до зменшення і становили в 2008 р. 67,0% та 9,5%.

Суттєве місце у формуванні вітчизняного ринку продовольчих товарів належить виробництву молока та його реалізації. Слід зазначити, що обсяги виробництва продукції молочного скотарства залежать, в першу чергу, від поголів'я ВРХ, зокрема корів, а потім від годівлі, утримання тощо. До 1990 р. саме поголів'я дало змогу досягти відносно високих показників виробництва молока. Динаміка поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах за період з 1990 по 2008 рр. констатує щорічне зменшення (у 10 разів). У господарствах населення чисельність корів зменшується поступово, а не як у великих господарствах, і протягом останнього десятиліття скоротилася на майже 900 тис. гол. (у 1,4 рази).

Наведений у табл. 8 баланс молока констатує зменшення обсягів його виробництва протягом останніх 14 років більше ніж на 30%, табл. 8 [10].

Сільськогосподарські підприємства у 2008 р. виробили лише 18% загальної кількості отриманого молока, а 82% — отримано у господарствах населення. Зменшення виробництва молока призвело до зростання ввізного продукту з сусідньої Польщі та інших країн, хоча у 2008 р. було і експортовано 10% виробленого молока.

Основна частина виробленого аграрними підприємствами молока (у 2008 р. 92,7%) реалізується переробним підприємствам; позитивним

Таблиця 6. Баланс м'яса та м'ясних продуктів тис. тонн

* Джерело: Дані Держкомстату України за відповідні роки.

Таблиця 7. Реалізація худоби та птиці (у живій вазі) тис. тонн

структура каналів реалізації, %	Худоба та птиця		у т.ч.					
	2007	2008	ВРХ		свині		птиця	
			2007	2008	2007	2008	2007	2008
Переробним підприємствам	34,6	30,5	55,0	58,0	67,4	67,0	11,1	9,5
Населенню в рахунок оплати праці	2,2	1,6	4,8	4,2	3,5	3,1	0,2	0,1
Пайовикам в рахунок орендної плати за землю та майнових паїв	0,3	0,1	0,6	0,4	0,4	0,3	0	0
На ринку, через власні магазини, ларьки, палатки	7,8	7,9	12,0	11,0	7,7	10,2	5,5	5,8
За іншими каналами	55,1	59,9	27,6	26,4	21,0	19,4	83,2	84,6

* Джерело: Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами за 2008 р.: стат. бюлетень. — К.: Держкомстат, 2009. — С. 4—5; Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами за 2007 р.: стат. бюлетень. — К.: Держкомстат, 2008. — С. 2—4.

при цьому є те, що з кожним роком ця частка зростає [12].

Слід зазначити, що у перспективі роль господарств населення у забезпеченні товарних поставок молока знизиться. Окремі виробники змушені будуть або об'єднатися у молочні кооперативи з метою виконання нормативних вимог до якості молочної сировини, або відмовитися від виходу на цивілізований ринок зі своєю продукцією і перейти здебільшого до виробництва її для задоволення власних потреб.

Проведений аналіз ринку молока виявив різке зменшення обсягів виробництва та підвищення цін на молокопродукти. Разом із певним зниженням купівельної спроможності населення, в сукупності це призвело до суттєвого зменшення споживання молока і молочних продуктів, які не можуть бути замінені іншими. Середньорічне споживання молока і молочних продуктів у розрахунку на 1 особу протягом останніх років має тенденцію до скорочення, у 2008 р. населення вживало їх менше на 127 кг від мінімальної норми і на 166 кг від раціональної норми.

Для розвитку внутрішнього ринку молока і молокопродуктів, його відродження та стабілізації необхідна пряма державна підтримка ве-

**Таблиця 8. Баланс молока та молочних продуктів
(у перерахунку на молоко) тис. тонн**

* Джерело: Дані Держкомстату України за відповідні роки.

ликих тваринницьких ферм і підприємств різних форм власності, а також організація на державному рівні ринків молока й молочної продукції з повноцінною відкритою інфраструктурою — від виробництва молока до його споживання та із належною заінтересованістю виробників у збільшенні його виробництва.

ВИСНОВКИ

Основою при формуванні продовольчого ринку будь-якої країни повинно бути виробництво того чи іншого виду продукції вітчизняними товаровиробниками. У кожному окремому регіоні повинен формуватися свій регіональний продовольчий ринок, основою функціонування якого є всебічний розвиток ринкової інфраструктури.

Важливу роль у її складі відіграють біржі, оптові і роздрібні торговельні ділянки, ярмарки, аукціони, фірмові магазини, сільськогосподарських і переробних підприємств. Визначені структури мають як позитивні, так і негативні сторони. Крім того, окрема недоліком нашої країни, є їх малі розміри та недостатнє використання бюрократичних процедур. Потребує удосконалення і товарна структура біржової торгівлі, основна частина обігу якої припадає нині на зерно, олію, цукор, тоді як продуктам тваринництва увага майже не приділяється. В Україні доцільно створити аукціони живої худоби та птиці.

Для налагодження стійких зв'язків між товаровиробниками і споживачами пріоритетним напрямом є створення мережі місцевих і регіональних оптових продовольчих ринків, які б здійснювали постачання сільськогосподарської продукції і продовольства, сприяли б ефективному її просуванню до кінцевого споживача. Сформовані оптові продовольчі ринки покликани здійснювати контроль якості продукції, забезпечення цілості продукції, створення сервісних об'єднань і інформаційне забезпечення. У кожному регіоні необхідно створити оптові продовольчі ринки, які б поставляли на внутрішній ринок м'ясо-молочну продукцію, молочні і плодово-ягідні консерви.

Література:

1. Макаренко П.М. Моделі аграрної економіки. — К.: ННЦ ІАЕ, 2005. — 682 с.
2. Могильний О.М. Державне регулювання аграрного виробництва в період трансформації економіки. — К.: ІАЕ УААН, 2002. — 430 с.
3. Онищенко О.М. Формування в аграрному секторі України організаційної структури ринкової економіки // Соціально-економічна ситуація та шляхи

подолання кризового стану в агропромисловому комплексі України. Тези виступів учасників Всеукр. зборів вчених економістів-аграрників 14—15 січня 1999 р. — К.: ІАЕ, 1999. — С. 11—19.

4. Могильний О. Реструктуризація колективних сільськогосподарських підприємств — шлях до багатоукладної ринкової економіки // Економіка України. — 2000. — № 3. — С. 59—65.

5. Сахацький М. Проблеми відродження сільського господарства. — К.: ІАЕ, 2000. — 304 с.

6. Паювання сільськогосподарських земель та структурна перебудова у сільському господарстві України: посібник. — Видання 4-те, виправлене та доповнене. — Січень 2000. — С. 3—4.

7. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: підручник. — К.: ІЗМН, 1996. — 512 с;
8. Коваленко Ю.С. Наукові засади та основні тенденції формування аграрного ринка в Україні / Ю.С. Коваленко // Економіка АПК. — 2004. — № 3. — С. 19—29.

9. Шебаніна О.В. Важливе завдання кожного підприємства і регіону — своєчасна та вигідна реалізація виробленої продукції // Вісник аграрної науки Причорномор'я, Серія Економічні науки. — 2009. — № 3 (50). — Миколаїв: МДАУ, 2009. — С. 12—19; Саблук П.Т. Основи організації сільськогосподарського ринка / П.Т. Саблук, Д.Я. Карич, Ю.С. Коваленко. — К.: ІАЕ УААН, 1997. — С. 140.

10. Удова Л.О. Трансформаційні процеси в сільському секторі України // Напрями стабілізації економічного розвитку України. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2002. — С. 64—75.

11. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України за 2008 р.: стат. збірник. — К.: Держкомстат України, 2009. — 54 с.

12. Сільське господарство України за 2008 р.: стат. збірник. — К.: Держкомстат України, 2009. — 369 с.

13. Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами за 2008 р.: стат. бюлетень. — К.: Держкомстат, 2009. — С. 4—5.

14. Ситуація на ринку молока і молокопродуктів: <http://ukrexport.gov.ua/ukr/economica/ukr/863.html>.

Стаття надійшла до редакції 02.04.2010 р.